

AZƏRBAYCANDA TURİZM İNKİŞAFININ ƏHALİ SAĞLAMLIĞINA TƏSİRİ

Səbinə CUMAZADƏ

sabina.cumazada@atmu.edu.az

*ATMU, Menecment kafedrası, müəllimə,
Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu,
Ümumi iqtisadiyyat ixtisası, doktorant
Bakı, Azərbaycan*

Xülasə. Bir ölkədə milli gəlirin böyüklüyü və insanların milli gəlirdən aldıkları paydakı artımın həmin ölkənin rifahını və iqtisadi inkişaf səviyyəsini artırdığı qəbul edilməkdədir. Turizm sektoru sosial-iqtisadi inkişafı birbaşa əlaqəli olduğundan hər bir ölkə öz potensialını maksimum reallaşdırmağa çalışır. Turizm işinin effektiv təşkil edilməsi ölkələrin inkişafına yeni iş imkanları yaratmaq, infrastruktur formalaşdırmaq, regional inkişafı təmin etmək və xarici valyuta axını təmin etmək kimi böyük töhfələr verə bilər. Bu da öz növbəsində əhalinin həyat səviyyəsini artmasına, ictimai rifahın təmin olunmasına səbəb olar.

Sağlamlıq insanın həyat keyfiyyətinin ən vacib komponenti hesab edilir. Ömür gözləntisi isə ölüm dərəcəsi dəyişməyə, yeni doğulanın nə qədər yaşamasının gözlənildiyini müəyyənləşdirən önəmli ictimai səhiyyə göstəricilərindən biri olmaqla həyat standartı, həyat tərz, təhsil, keyfiyyətli səhiyyə xidmətinin əlçatanlığı kimi çoxlu amillərin göstəricidir.

Bu məqalədə turizmin inkişafının insan sağlamlığına birbaşa və dolaylı təsirdən bəhs edilir, turizmin inkişafı ilə demoqrafik göstəricilərdən biri olan ömür gözləntisi arasında əlaqə təhlil olunur. Turistlərin sayı, turizm xərcləmələri və gözlənilən ömür arasında uzun müddətli əlaqənin mövcudluğu araşdırılma məqsədilə kointeqrasiya olunmuş reqressiya tənliyi "EViews" proqramı vasitəsilə təhlil edilir. Uzunmüddətli dövrdə turizmin inkişafının gözlənilən yaşam uzunluğunu artırdığı müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: gəlmə turizmi, turizm inkişafı, turizm xərcləmələri, ömür gözləntisi, əhali sağlamlığı, kointeqrasiya əlaqəsi

INFLUENCE OF TOURISM DEVELOPMENT ON POPULATION HEALTH IN AZERBAIJAN

Sabina JUMAZADA

Abstract. In a country, it is generally accepted that the size of the national income and the increase in people's share of the national income contribute to the prosperity and economic development of that country. The tourism sector is directly related to socio-economic development, so every country strives to maximize its potential in this regard. The effective organization of the tourism business can provide significant benefits for countries, such as creating new job opportunities, developing infrastructure, ensuring regional development, and facilitating the flow of foreign currency. This, in turn, contributes to the improvement of the quality of life for the population and the provision of public well-being.

Health is considered the most important component of a person's quality of life. Life expectancy is one of the important social health indicators that determines how long a newborn is expected to live, provided that the mortality rate remains unchanged. It serves as a significant indicator of living standards, lifestyle, education, and the availability of quality healthcare services, among many other factors.

This article discusses the direct and indirect impact of tourism development on human health, analyzing the relationship between the development of tourism and life expectancy, which is one of the demographic indicators. A co-integrated regression analysis is conducted using the EViews software to investigate the long-term relationship between the number of tourists, tourism expenditures, and life expectancy. It is determined that the long-term development of tourism increases life expectancy.

Keywords: inbound tourism, tourism development, tourism spending, life expectancy, population health, co-integration relationship

**ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА НА СОСТОЯНИЕ ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНА***Сабина ДЖУМАЗАДЕ*

Аннотация. Принято считать, что размер национального дохода страны и увеличение доли населения в национальном доходе повышают благосостояние и уровень экономического развития этой страны. Поскольку туристический сектор напрямую связан с социально-экономическим развитием, каждая страна старается максимально реализовать свой потенциал в этом отношении. Эффективная организация туристической работы может внести большой вклад в развитие стран, создавая новые рабочие места, формируя инфраструктуру, обеспечивая региональное развитие и обеспечивая приток иностранной валюты. Это, в свою очередь, способствует повышению уровня жизни населения и обеспечению общественного благосостояния.

Здоровье считается важнейшей составляющей качества жизни человека. Ожидаемая продолжительность жизни является одним из важных показателей общественного здравоохранения, определяющим продолжительность жизни новорожденного при условии неизменности уровня смертности. Оно служит важным индикатором уровня жизни, образа жизни, образования и доступности качественных медицинских услуг, а также многих других факторов.

В данной статье рассматривается прямое и косвенное влияние развития туризма на здоровье человека, а также анализируется связь между развитием туризма и продолжительностью жизни, которая является одним из демографических показателей. Коинтегрированное регрессионный анализ проводится с использованием программного обеспечения EViews для исследования существования долгосрочной взаимосвязи между количеством туристов, расходами на туризм и ожидаемой продолжительностью жизни. В статье определяется, что долгосрочное развитие туризма увеличивает продолжительность жизни.

Ключевые слова: въездной туризм, развитие туризма, расходы на туризм, продолжительность жизни, здоровье населения, коинтеграционные отношения

Giriş

Turizmin əhali üzərində təsirini dəyərləndirərkən turizm fəaliyyətinin turistin hansı ehtiyaclarını təmin etməsi məsələsi diqqət çəkir. Turizm elə sektordur ki, insanın fizioloji, məxsusolma, dəyər görmə, hörmət və özünü reallaşdırma kimi müxtəlif ehtiyaclarını təmin etməyə kömək edir. Turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatına multiplikativ gəlir effekti və xarici valyuta cəlb etmə baxımından qatqısı danılmazdır. Doğumda ömür gözləntisi ölkələrin demoqrafik şəraitini müəyyənləşdirən əsas göstəricidir. Bu araşdırmada Azərbaycanda demoqrafik göstəricilərdən doğumda ömür gözləntisi ilə turizm sənayesinin inkişafı arasında əlaqənin mövcudluğu araşdırılmışdır. Təhlil zamanı kointeqrasiya olunmuş reqresiya modelindən (DOLS) istifadə edilmişdir. Turizm xərcləmələri və doğumda ömür gözləntisi arasında müsbət əlaqə olması gözlənilir:

H0 – Turizm xərcləmələri doğumda ömür gözləntisinə təsir etmir;

H1 – Turizm xərcləmələri doğumda ömür gözləntisinə təsir edir.

Turizm sektoru ölkələrin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Turizmin əsas müsbət təsirlərinə vergi gəlirləri, xarici valyuta axını, iş yerlərinin yaradılması və ya yerli iqtisadiyyatların şaxələndirilməsi kimi iqtisadi faydalar daxildir (Jordan və b., 2019). Turizm potensiallı hər bir ölkə dünya turizm sektorundan daha böyük paya sahib ola bilmək üçün çalışır və bir-biri ilə rəqabət aparır. Yerli əhalinin turizm sektorunun inkişafına qarşı müsbət mövqeyi turizm sektorunun dayanıqlılığı təmin etməkdə müstəsna rola malikdir və uzunmüddətli dönmədə xarici turist axınını artıran ən önəmli amillərdəndir. İctimai səhiyyə üzərində turist və yerli əhali arasında sosial qarşılıqlı əlaqədən və pozitiv emosiyadan qaynaqlanan müsbət təsirin müxtəlif, potensial yolları mövcuddur (Jordan və b., 2019). Turist təcrübələri turist emosiyalarını formalaşdırır, bu baxımdan fiziki sağlamlığa və uzunömürlülüyə təsir göstərir (Gursoy və b., 2019). Tez-tez pozitiv emosiyalara məruz qalmaq ürək-damar xəstəliklərinin baş ağrısı, infeksiyalı xəstəliklər zəiflik, həddən artıq yüklənmədən qaynaqlanan stressi aşağı salır. Bu baxımdan ömür gözləntisi və turizm arasında asılılığın müəyyənləşdirilməsi maraq doğurur. Bu faktdır ki, pozitiv qarşılıqlı sosial fəaliyyət birbaşa insan sağlamlığına təsir göstərir. İstirahət, qohum-qardaş ziyarəti, sağlamlıq, ekoturizm kimi bir sıra turistik fəaliyyət zamanı insanların başqa bir abu-havada olmaları, həyatın stress və qayğılarından uzaqlaşaraq ondan zövq almaları, özlərini vacib, dəyərli hiss etmələri danılmaz bir faktdır (Salovey, 2000).

Turizmin ətraf mühitə, mədəniyyətə və sosial məsələlərə mənfi təsiri onun faydasını aşağı salır (Dodds & Butler, 2019). Ən son “COVID-19” pandemiyası başlanğıcında səyahətlər virusların yayılmasına və nəticədə ictimai səhiyyəyə öz mənfi təsirini göstərdi. “COVID-19” pandemiyası sərhədlərin bağlanmasına, uçuşların ləğvinə və insan hərəkətinin məhdudlaşmasına səbəb oldu (Bouarar və b., 2020).

Turizm rezidentlərin gəlir səviyyəsinin artmasına səbəb olur. Deməli, gəlir sakinlərin psixoloji və fiziki sağlamlığı ilə birbaşa bağlıdır (Godovykh & Ridderstaat, 2020). Bunu nəzərə alaraq bu tədqiqat geniş turizm potensialına malik Azərbaycanda turizmin inkişafının sağlamlığa təsirini araşdırır. Bu tədqiqatın mühüm empirik və nəzəri töhfələri var. Tədqiqat turizm siyasəti formalaşmasına öz əhəmiyyəti ilə seçilir, turizm inkişafının yerli əhalinin sağlamlığına təsirini qiymətləndirməklə uzunmüddətli dövrdə turizmin inkişafının ölkənin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafına öz töhfəsini verəcəyi müəyyənləşir. Əlavə olaraq gələn turist

sayının ölkə əhalisinin sağlamlığına təsiri müəyyənləşdirilmişdir:

H0-Gələn turist sayının yerli əhalinin sağlamlığı üzərində təsiri mövcud deyil;

H1- Gələn turist sayının yerli əhalinin sağlamlığı üzərində təsiri mövcuddur.

Tədqiqatın sağlamlıqla bağlı olan hissəsi İnsan İnkişaf İndeksindən doğumda ömür gözləntisi ilə dəyərləndirilir (Human Development Report, 2020). Doğumda ömür gözləntisi bütün yaş qrupları – uşaq, yeniyetmə, yetkin və yaşlı üzrə üstün olan ölüm halını ümumiləşdirir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən ölüm dərəcəsi tətbiq edilərək hesablanan yeni doğulanın ömür gözləntisi ortalama il olaraq qiymətləndirilir (Godovykh & Ridderstaat, 2020).

Turizm inkişafı ilə bağlı olan hissədə isə gələn turist sayı və turizm xərcləmələri təhlil edilir. Turizm xərcləmələri dedikdə turistlər tərəfindən nəqliyyat, qonaqlama daxil olmaqla səyahət zamanı etdikləri bütün fəaliyyətlər üçün xərclənən pul vəsaiti hesab edilir. Gələn turist sayı dedikdə xarici ölkələrdən müxtəlif məqsədlərlə gələrək ölkə ərazisində azı bir gecə vaxt keçirən şəxslər nəzərdə tutulur.

Lakin yerli əhalinin sağlamlığı üzərində təsiri ilə bağlı ədəbiyyatlarda boşluqlar mövcuddur. Bu tədqiqat gələn turist sayının yerli əhalinin fiziki sağlamlığına təsirini araşdırılmışdır. 2022-ci ildə dünyanın 178 ölkəsindən 1602,3 min turist qəbul etmiş Azərbaycanda turizmin inkişafı ilə əlaqədar təhlillər ölkənin turizm potensialını reallaşdırmada müstəsna rola malikdir. Bu turizmə olan qısamüddətli və uzunmüddətli təsirləri ölçməklə nəzəriyyə öz töhfəsini verir. Lakin uzunmüddətli təsir qısamüddətli təsirləri qabaqlayır və yerli əhalinin rifahı üçün daha əhəmiyyətli nəticə hesab edilir. Tədqiqat destinasiyanın idarəedilməsində qərar qəbulədiyi orqanların fəaliyyəti zamanı turizmin inkişafının yerli əhalinin sağlamlığı üçün əhəmiyyətini tanımağa sövq edir.

Turizm sektorunun inkişafının əhalinin sağlamlığına necə təsir göstərməsi barədə araşdırmalar olduqca məhduddur. Bu əlaqənin müəyyənləşdirilməsi turizmin sosial inkişafa təsirini uzunmüddətli dövr üçün dəyərləndirməkdə köməklik göstərəcək. Yerli əhalinin rifahına necə təsir göstərəcəyini ölçmək üçün kointeqrasiya edilmiş reqressiya analizindən istifadə edilmişdir.

2022-ci il turizm sənayəsi üzvlərinin, dövlət və özəl sektor nümayəndələrinin iştirakı ilə inkişaf trendləri müzakirə edildiyi Sammitdə Azərbaycan Turizm Bürosunun icraçı direktoru Florian Senqssmid tərəfindən Azərbaycanın 2022-ci ildə 2021-ci ilin eyni period ilə müqayisədə 103 % daha çox 1.6 mln. xarici ziyarətçi qəbul etdiyi vurğulanmışdır. Dövlət Turizm Agentliyinin sədri Fuad Nağıyev pandemiyaadan sonra sektorun özünü 50 % bərpa etdiyini, 2026-cı ildə Azərbaycana gələn turist sayını 4 milyona artırmağı hədəfləndiklərini qeyd etmişdi (Turizm Sammiti, 2022).

1. Ədəbiyyata baxış

İctimai səhiyyə üzərində turist və yerli əhali arasında sosial qarşılıqlı əlaqədən və pozitiv emosiyadan qaynaqlanan müsbət təsirin müxtəlif, potensial yolları mövcuddur (Jordan və b., 2019).

Başqa bir araşdırma yüksək gəlirlə müşayiət edilən turizmin yerli sakinlərə daha yaxşı sağlamlıq imkanları təmin etdiyini iddia edərək, tapıntılarımızı təsdiqlədi (Chi və b., 2017). Lenhart həmçinin turizmin sağlamlıq nəticələrini müəyyən bir səviyyəyə qədər yaxşılaşdırdığını, bundan sonra stress səviyyələri ilə əlaqəli mənfi qısamüddətli təsirlərin müsbət sosial qarşılıqlı əlaqə və emosiyalar baxımından uzunmüddətli təsirlərdən daha ağır

olduğunu iddia etdi (Song və b., 2022).

Ədəbiyyatda sosial assosiasiyaların vaxtından əvvəl ölümə və xəstələnmənin azalmasına səbəb olduğu da bildirilir. Ənənəvi tədqiqatçılar gələn turistlərin yaşayış yerləri, yeni iş yerləri, vergilər və səyahət xərclərinə təsirini qiymətləndirmişlər (Garau-Vadell və b.). Bununla belə, ən son araşdırmalar göstərir ki, turizm gəlirləri yerli gəlir səviyyələrinə müsbət təsir göstərdiyi üçün sağlamlıq göstəricilərinə nəticələrinə baxmaq daha vacib ola bilər.

Turizm inkişafının yerli əhalinin rifahı, həyat keyfiyyəti və həyat məmnunluğu üzərində təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır. Kanadada turizm sənayesinin səhiyyə xərclərini artırdığı məlum olmuşdur. Bu da öz növbəsində əhalinin sağlamlığını artırır (Salehi-Esfahani və b., 2021). Digər bir araşdırmada turizmin inkişafının kapital stokunu və yaşıl investisiyanı artırdığından rezidentlərin rifahı üzərində böyük təsiri olduğu aşkarlanmışdır (Dwyer, 2021).

Tədqiqatçılar fiziki və psixoloji sağlamlıq və gəlir arasında müsbət korrelyasiya aşkarlamışlar. Müxtəlif ölkələrdə sağlamlıq üzərində gəlir təsiri araşdırılmış fərdlərin gəlirləri və sağlamlıq vəziyyəti arasında müsbət əlaqə aşkarlanmışdır. Başqa tədqiqatçıların fikrincə gəlir və sağlamlıq arasında birbaşa korrelyasiyanın onların münasibətinin səbəbiyyətini izah etməyə kifayət deyil və sağlamlıq üzərində gəlir təsiri tərs səbəbiyyətlə izah edilə bilər (Gursoy və b., 2019). Onlar hesab edirlər ki, yaxşı sağlamlığa sahib insanlar daha yüksək əməkhaqqı və daha çox iş intensivliyinə sahib olduğundan daha yüksək əməkhaqqına malik olurlar. Müxtəlif araşdırmalar təsir və sağlamlıq arasında əlaqənin kompleks olduğunu və daha çox araşdırmaya ehtiyac olduğunu bildirmişlər.

Əvvəlki araşdırmalar turizm inkişafının müsbət iqtisadi təsirini yayınlamışdır (Gursoy və b., 2019). Belə araşdırmalar müəyyənləşdirmişdi ki, gəlmə turizminin əsas iqtisadi faydalarından biri də yerli əhalinin gəlirinin artmasıdır. Əhalinin gəliri fiziki və psixoloji sağlamlıqla əlaqəli olduğundan indiki təhlil hipotezi ondan ibarətdir ki, əhalinin gəliri turistlərlə əhali sağlamlığı arasında münasibətin təhlilində həlledici rolə malikdir. Gələn turistlərin sayının əhalinin gəlirləri baxımından əhali sağlamlığı üzərində dolaylı təsiri mövcuddur (Carneiro və b., 2018).

Ədəbiyyatlarda sağlamlıq insanın həyat keyfiyyətinin ən vacib komponentlərindən biri kimi təsvir edilir. Ənənəvi ictimai sağlamlıq göstəricilərinə piylənmə, intihar, ömür gözləntisi, səhiyyə xərcləri, sosial qorunma, insanların doğulduğu, böyüdüyü, islədiyi, yaşadığı şərait və gündəlik həyatımızın şəraitini formalaşdıran sistem və qüvvələr toplusu olaraq ifadə edəcəyimiz sağlamlığın qeyri-tibbi göstəriciləri (sağlamlığın sosial göstəriciləri), demoqrafik xüsusiyyətlər aiddir. Ən çox istifadə edilən göstərici doğumda ömür gözləntisidir. Doğumda ömür gözləntisi ölüm dərəcəsi dəyişməyə, yeni doğulanın nə qədər yaşamasının gözlənildiyini müəyyənləşdirir. Doğumda ömür gözləntisi həyat standartı, həyat tərz, təhsil, keyfiyyətli səhiyyə xidmətinin əlçatanlığı kimi çoxlu amillərin göstəricidir və tibbdə, iqtisadiyyatda, sosial tədqiqatlarda geniş istifadə edilir (Antonio və b., 2020).

Qısa müddətdə kiçik təsir turizmin inkişafının nəqliyyat vasitələrinin sıxlığına və cinayətin artmasına səbəb olması ilə əsaslandırılabilir ki, bu da insan sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər və stress səviyyəsini artırabilir (Croes və b., 2020). Lakin turizmin yerli əhali və turistlər arasında sosial və emosional qarşılıqlı əlaqədən yaranan müsbət təsir imkanları mövcuddur.

Turizm fəaliyyətində müsbət emosional təcrübənin başqa sağlamlıqla bağlı nəticəsi kimi

yuxu keyfiyyətinin artması, idman, sağlam qidalanma, stress hormonlarının aşağı səviyyəsini qeyd etmək mümkündür (Pressman & Cohen, 2005). Pozitiv təcrübələr stresli həyat tempinin zərərli nəticələrini azaldır və aradan qaldırır. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, pozitiv emosiyalar təmkin, dözümlülük, optimistlik yaradır (Salovey, 2000). Turizm pozitiv təcrübə ilə təmin etdiyindən fiziki sağlamlığa təsir göstərir. Tədqiqat göstərir ki, gələn turist sayı yerli əhəlinin sağlamlığına təsir göstərir.

Gələn turistlərin qısamüddətli təsiri ilə izdiham, cinayət səviyyəsinin artımı, nəqliyyatda tıxac kimi məsələlər yerli əhəlinin stress səviyyəsini artırması baxımından neqativ dəyərləndirilir. “COVID-19” ilə bağlı məsələlər də onu göstərir ki, turistlər virusu yaya bilirlər (Bouarar və b.; 2020). Buna baxmayaraq turizm uzunmüddətli dövəmdə turistlər ilə müsbət təcrübə və sosial qarşılıqlı münasibətlər baxımından fiziki sağlamlıq və uzunömürlülük üzərində əhəmiyyətli müsbət təsirə malikdir (Bandoi və b., 2020).

2. Metodologiya

Bu araşdırmada Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafının Azərbaycanın Səhiyyə Sisteminə təsirləri araşdırılmışdır. Modelə daxil olan dəyişənlər üzrə statistik məlumatları toplayaraq uyğun ekonometrik metod vasitəsilə reqressiya əmsallarını qiymətləndirəcəyik. Qiymətləndirmə aparılması üçün 1999 – 2021-ci illər aralığında doğumda ömür gözləntisi və turizm gəlirləri kimi məlumatlardan istifadə olunmuşdur. Statistik məlumatlar Dünya Bankının məlumatları əsasında modelə daxil edilmişdir. İlk mərhələ qoyulan hipotezin stoxastik tənlilik şəklində verilməsi və bura daxil olan parametrlərin işarəsi haqqında ilkin nəzəri gözləntilərin müəyyənəndirilməsindən ibarətdir.

$$\log OU = \alpha + \beta * \log TX$$

Burada:

$\log OU$ – ömür uzunluğunda olan dəyişmə

α – sabit (avtonom) hədd;

β, γ – meyillilik əmsalları;

$\log TX$ – turizm xərcləmələrinin miqdarındakı dəyişmə.

Şəkil 1-də modelimizdə olan parametrlərin qeyd edilən zaman aralığında zamandan asılılıq qrafikləri göstərilmişdir.

Reqressiya modelindən alınmış əmsalların iqtisadi, statistik və ekonometrik meyarlara uyğun qiymətləndirmələri aparılmışdır. Modelin parametrlərinə qoyulan ilkin nəzəri gözləntilərin özünü təstiq edib-etməməsi nəzərdən keçirilmişdir. Modelin parametrlərinin məqbul əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik əhəmiyyətli olub-olmaması test edilərək, reqressiya tənliyi üzrə vacib olan ekonometrik fərziyyələrin ödənilib-ödənilməməsi nəzərdən keçirilmişdir. Əsas dəyişənlərdə baş verən dəyişmələrin asılı dəyişəndə olan dəyişmələri izah etməsinin qənaətbəxş olması ətraflı tədqiq olunmuşdur. Burada reqressiya modelinə daxil edilən əsas dəyişən kimi turizm xərcləmələrinin asılı dəyişənimiz doğumda ömür gözləntisinə təsiri aşağıdakı hipotez qurularaq test edilmişdir:

H_0 – Turizm xərcləmələrində olan dəyişmələr doğumda ömür gözləntisində olan dəyişməni müəyyən edir. Həmin asılılığın ekonometrik üsulla müəyyən edilməsi mümkündür;

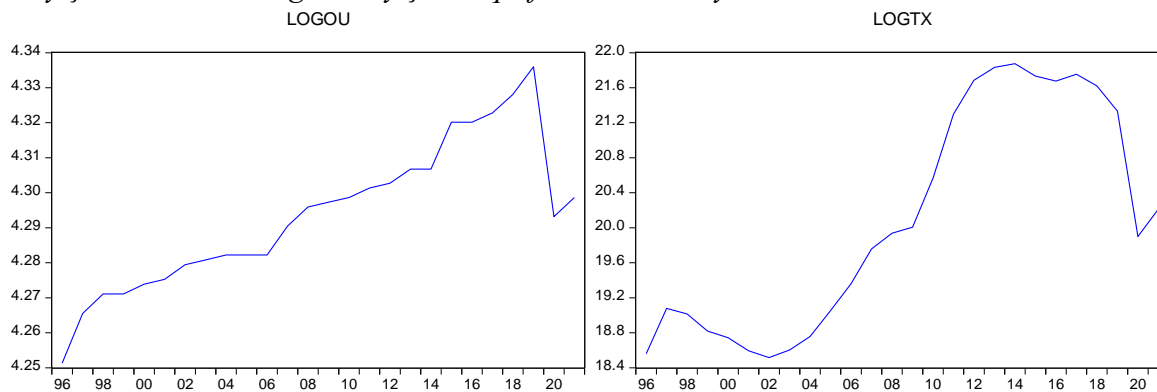
H_1 – Turizm xərcləmələrində olan dəyişmələr doğumda ömür gözləntisində olan dəyişməni müəyyən edə bilmir. Həmin asılılığın ekonometrik üsulla müəyyən edilə bilməsi

mümkünsüzdür.

Əsas və asılı dəyişənlərin hər biri zaman sıraları olduğu üçün onların stasionarlığını test etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Modelə daxil edilmiş dəyişənlərin cari dövrdəki göstəriciləri əvvəlki dövrdə olan göstəricilərdən asılılığı olarsa bu, onların stasionarlığının pozulması anlamını verir.

Şəkil 1.

Dəyişənlərin zamana görə dəyişməsi qrafikləri, Azərbaycan, 1999 – 2021

Mənbə: müəllif tərəfindən “EViews 9” proqram paketi vasitəsilə aparılmış hesablamaların nəticələri əsasında

Cədvəl 1.

Turizm xərcləri parametrinin stasionarlığının yoxlanılması

Null Hypothesis: D(LOGTX) has a unit root				
Exogenous: None				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)				
			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			-3.640541	0.0008
Test critical values:	1% level		-2.664853	
	5% level		-1.955681	
	10% level		-1.608793	

Mənbə: “EViews 9” proqram paketi vasitəsilə aparılmış hesablamaların nəticələri

Yuxarıdakı diaqramda ADF Vahid Kök testi vasitəsilə logtx dəyişənin stasionarlığı yoxlanılmışdır. Logtx parametrinin ehtimal dəyəri 5 %-dən kiçikdir və t-statistik qiyməti modulca 2-ci fərqdən həmin parametrdə böyükdür.

Cədvəl 2.

Ömür uzunluğu parametrinin stasionarlığının yoxlanılması

Null Hypothesis: D(LOGOU) has a unit root				
Exogenous: None				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)				
			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			-5.727665	0.0000

Test critical values:	1% level		-2.664853	
	5% level		-1.955681	
	10% level		-1.608793	

Mənbə: “EViews 9” proqram paketi vasitəsilə aparılmış hesablamaların nəticələri

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, LOGOU parametrində də 5 %-lik əhəmiyyətlik dərəcəsində p qiyməti 0.0000-ə bərabərdir, t statistik qiyməti modulca 1-ci fərqdən həmin parametrdə böyükdür. OU parametrində 5 %-lik əhəmiyyətlik dərəcəsində dəyişəndə vahid kök probleminin olmadığını göstərir. Məlum olur ki, dəyişən stasionardır.

Stasionarlıq testimizin nəticəsinə əsasən, məlum oldu ki, hər iki dəyişən birinci fərqdə vahid kök problemi yoxdur. İki dəyişən arasında kointeqrasiya əlaqəsinin mövcudluğu Eager-Granger yanaşması ilə test edilmişdir. Modelin qalıqlarının (EOUTX) səviyyədə stasionar olduğu məlum oldu. Bu da iki dəyişənin uzunmüddətli dövrdə tarazlığa gəldiyini bildirir. Yəni logtx və logou dəyişəni arasında kointeqrasiya əlaqəsi mövcuddur.

Cədvəl 3.

Modelin qalıqlarının stasionarlığının yoxlanılması

Null Hypothesis: EOUTX has a unit root

Exogenous: None

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-2.700138	0.0091
Test critical values: 1% level	-2.660720	
5% level	-1.955020	
10% level	-1.609070	

Mənbə: “EViews 9” proqram paketi vasitəsilə aparılmış hesablamaların nəticələri

Turizm xərcləmələri və Ömür uzunluğu arasında əlaqənin təhlili üçün kointeqrasiya olunmuş regressiya modelindən istifadə edilmişdir.

Cədvəl 4.

Regressiya təhlilinin nəticələri(DOLS) (turist xərcləmələri və ömür uzunluğu)

Dependent Variable: LOGOU

Method: Dynamic Least Squares (DOLS)

Date: 05/31/23 Time: 12:55

Sample (adjusted): 1998 2020

Included observations: 23 after adjustments

Cointegrating equation deterministics: C

Fixed leads and lags specification (lead=1, lag=1)

Long-run variance estimate (Bartlett kernel, Newey-West fixed bandwidth =

3.0000)

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOGTX	0.013405	0.001691	7.926910	0.0000
C	4.028409	0.033993	118.5065	0.0000

R-squared	0.895292	Mean dependent var	4.296458
Adjusted R-squared	0.872023	S.D. dependent var	0.019184
S.E. of regression	0.006863	Sum squared resid	0.000848
Long-run variance	9.11E-05		

Mənbə: “EViews 9” proqram paketi vasitəsilə aparılmış hesablamaların nəticələri

İlkin təhlilin nəticələrinə əsasən, əsas dəyişən turizm gəlirlərinin (logtx) T-statistik qiyməti(7.926910) T_{kritik} qiymətindən böyük olması və müvafiq olaraq P qiymətinin (0.0000) 5 %-dən kiçik olması, dəyişənin əmsalının mənalılığını göstərir və modelimizi qəbul edilən edir. Həmçinin dəqiqləşdirilmiş R^2 əmsalının (0.895292) kifayət qədər 1-ə yaxın olması aldığımız proqnoz rəqəmlərinin reallığı kifayət qədər əks etdirəcəyini göstərir.

İndi isə $Log(OU) = \alpha + \beta * log(TX)$ tənliyimizdən alınan nəticələri analiz edək. Log-nan olan modellərdə parametrlərin faizlə dəyişimi yoxlanılır. Modelimizdən alınan nəticəyə görə turizm xərcləmələrində olan 1 %-lik artım, ömür uzunluğunu 0,0134 % artırır. Ümumi tənlik aşağıdakı kimidir:

$$LOGOU = 0.0134LOGTX + 4.0284$$

Gəlmə turizmi və ömür uzunluğu arasında əlaqənin təhlili zamanı dəyişənlərin stasionar olduqları məlum olmuşdur. Eager-Granger yanaşması ilə modelin qalıqlarının səviyyədə stasionar olduqları müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 5.

Modelin qalıqlarının stasionarlığının yoxlanılması

Null Hypothesis: RESIDGELTOU has a unit root

Exogenous: None

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-2.320597	0.0224
Test critical values: 1% level	-2.660720	
5% level	-1.955020	
10% level	-1.609070	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Mənbə: “EViews 9” proqram paketi vasitəsilə aparılmış hesablamaların nəticələri

Gələn turist sayı və yerli əhalinin ömür uzunluğu arasında əlaqənin təhlili zamanı kointeqrasiya olunmuş reqresiya modeli vasitəsilə uzunmüddətli təsir müəyyən edilmişdir. Reqresiya tənliyinin nəticəsinə əsasən gəlmə turistlərin sayında 1 % artım ömür uzunluğunu 0.0324 % artırıraqdır ($LOGOU = 0.0324105503905 * LOGGELT + 3.83574702014$)

Nəticə olaraq, turizm xərcləmələri və gələn turist sayının ömür gözləntisinə təsirini nəzərə alaraq turizm sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin effektivliyini artırmağın ölkənin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini deyə bilərik.

Cədvəl 6.

Regressiya tənliyinin nəticələri (gələn turist sayı və ömür uzunluğu)

Dependent Variable: LOGOU

Method: Dynamic Least Squares (DOLS)

Date: 06/08/23 Time: 20:12

Sample (adjusted): 1998 2020

Included observations: 23 after adjustments

Cointegrating equation deterministics: C

Fixed leads and lags specification (lead=1, lag=1)

Long-run variance estimate (Bartlett kernel, Newey-West fixed bandwidth =

3.0000)

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOGGELT	0.032411	0.006048	5.359069	0.0000
C	3.835747	0.086562	44.31225	0.0000
R-squared	0.851378	Mean dependent var	4.296458	
Adjusted R-squared	0.818351	S.D. dependent var	0.019184	
S.E. of regression	0.008176	Sum squared resid	0.001203	
Long-run variance	0.000146			

Nəticə

İqtisadi inkişafın son məqsədi insanın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir. İnsan inkişafının təmin edilməsi üçün iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını təmin etmək olduqca önəmlidir. Dayanıqlı inkişaf üçün resurslarından effektiv və səmərəli istifadə etməklə gələcək nəsillərə ötürə biləcəyimiz idarəetmə mexanizmi labüddür. ÜDM-dən regionlarda səhiyyə sektorunun inkişafına ayrılan pay artırılmalı, investisiyalar məhsuldar sahələrə yönləndirilməli və xüsusilə qoruyucu səhiyyə xidmətləri dəstəklənməlidir.

Turizm dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması, mədəni irs və abidələrimizin qorunub saxlanması üçün tədbirlər planı həyata keçirilməlidir. Həmçinin yerli əhalinin turizmə olan müsbət fikrini formalaşdırmaq məqsədilə maarifləndirmə proqramlarını təşkili önəm kəsb edir. Ekologiyanın qorunması ilə həyata keçirilən davamlı inkişaf siyasəti bugünkü və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətini artıracaqdır.

“Azərbaycan Respublikasının 2022 – 2026-cı illərdə sosial iqtisadi inkişaf Strategiyası” daxilində Azərbaycan turizm sənayesinin inkişafını hədəfləyən məqsədlər olaraq turizm yerləşməsi və ictimai iaşə sektorunda ÜDM istehsalını 2019-cu il ilə müqayisədə 1,5 dəfə artırmaq, daxili turizmi inkişaf etdirərək 6 mln.a çatdırmaq, turizm sektorunda orta illik 20 % artıma nail olmaq müəyyənləşdirilmişdir. Turizm inkişafının səhiyyəyə verdiyi müsbət təsiri

nəzərə alaraq siyasətini formalaşdırmaq turizm işini effektiv təşkilinə öz töhfəsini verəcəkdir.

Nəticələrimiz göstərir ki, turizmin inkişafı yerli əhalinin sağlamlığına uzunmüddətli təsir göstərir. Qısa müddətli dövrdə turizmin inkişafının insan sağlamlığına təsiri qeyri müəyyən olsa da uzunmüddətli perspektivdə turizmin inkişafı əhali sağlamlığını yaxşılaşdırır.

Ədəbiyyat siyahısı

Turizm Sammiti, Bakı Konqres Mərkəzi, Azərbaycan Turizm Agentliyi, 2022

Antonio P., Cervantes M., López N., Cruz Rambaud S. (2019) A Causal Analysis of Life Expectancy at Birth. Evidence from Spain, *Int. J. Environ. Res. Public Health*.

Bandoi A., Jianu E., Enescu M., Axinte G., Tudor S., Firoiu D. (2020). The relationship between development of tourism, quality of life and sustainable performance in EU countries.

Bouarar, Ahmed Chemseddine and Mouloudj, Kamel and Mouloudj, Smail. (2020) The impact of coronavirus on tourism sector - an analytical study. Published in: *Journal of Economics and Management*.

C. Chi, R Cai, Y Li. (2017). Factors influencing residents' subjective well-being at World Heritage Sites, *Tourism Management*.

Carneiro, Eusebio, & Caldeira. (2018). The Influence of Social Contact in Residents' Perceptions of the Tourism Impact on Their Quality of Life: A Structural Equation Model.

Croes R., Ridderstaat J., Shapoval V. (2020). Extending tourism competitiveness to human development. *Annals of Tourism Research*.

Dodds R, Butler R. (2019). The phenomena of overtourism: a review. *Int J Tour Cities*.

Dwyer L. Resident. (2021). Well-being and sustainable tourism development: the 'capitals approach.' *J Sustain Tour*.

EJ Jordan, DM Spencer, G Prayag. (2019) Tourism impacts, emotions and stress, *Annals of Tourism Research*.

Garau-Vadell JB, Gutierrez-Taño D, Diaz-Armas R. (2018) Economic crisis and residents' perception of the impacts of tourism in mass tourism destinations. *J Destin Mark Manag*.

Godovykh M., Ridderstaat J. (2020). Health outcomes of tourism development: A longitudinal study of the impact of tourism arrivals on residents' health, *Journal of Destination Marketing & Management*, USA.

Gursoy, Ouyang, Nunkoo, & Wei. (2019) Residents' impact perceptions of and attitudes towards tourism development: a meta-analysis, *Journal of Hospitality Marketing & Management*.

Pressman, S. D., & Cohen, S. (2005) Does positive affect influence health? *Psychological Bulletin*.

Salehi-Esfahani S, Ridderstaat J, Ozturk AB. (2021) Health tourism in a developed country with a dominant tourism market: the case of the United States' travellers to Canada. *Curr Issues Tour*.

Salovey P. (2000) Emotional states and physical health, USA.

Song Y., Su Z., Tao R. and Umut A. (2022) Revealing the Effectiveness of Tourism Development on Health in Asian Economies, Front. Public Health Sec. Health Economics
UN Development Programme, Human Development Report, 2020